

אתר דעת - מכללת הרצוג

פרופ' צ'י קורצווייל

השרשים הפסיכולוגיים והמשמעות החינוכית של
תנועת המוסר על פי כתביו של ר' ישראל מסאלאנט

השקפותיו של ר' ישראל מסאלאנט על ענייני החינוך המוסרי מתפרשים ומתבהרים על רקע הביקורת שנמתחה על ידו על היהדות הדתית בליטא ובמזרח אירופה בדרך כלל. הוא התריע על העובדה כי בעוד שיהודים דתיים רגילים להקפיד מאד בקיום המצוות שבין אדם למקום, אין הדבר כן לגבי אותו מכלול של מצוות המכונה מצוות שבין אדם לחבירו. אלה דבריו ב"איגרת המוסר": "במחוזותינו אלו, תהילה לאל איסורי נבילות וטריפות ודומיהם מוטב עים בנפשות הישראל, עד אשר לא יצרך שום איש לאכוף טבעו ותאוותו להתרחק מהם, כי המה לו לזרא. הלא לא יעלה חלילה על לב שום אחד ממוכרי בשר כשר, להתרפות מלדוש אצל המורה צדק, במצאו שום דבר שיש בו חשש טריפות באיברים הפנימיים, עם היות לו לפעמים בעניין כזה הפסד מרובה, מורא שמים עליו בטבעו והרגלו, חלילה לו מרשע, להכשיל את ישראל; ואולם בעוונותינו הרבים, במשא ובמתן הוא ההיפך. רוב בני אדם לא ידרשו על חשש גזל ועושק מעצמם טרם יתבענו חבירו, ומהם אשר גם אחר התביעה יעשה תחבולות מרמה או יעיז. והלא בתורה הכל שווה, זה "לא תעשה" וזה "לא תעשה", כפי עניין התורה

אתר דעת - מכללת הרצוג

ומשפטיה, 'ובשר בשדה טרפה לא תאכלו', 'לא תאכל כל נבלה', או 'לא תעשוק את רעך, ולא תגזול', ודומיהם. וכמו שהוטבע בנפש הישראלי, שכל מיני טריפות שווים אצלו, וכל אשר יורה המורה כי הוא טריפה מרוחק אצלו וכמורה יעשה, כן בממון, הלא כל מה שעל פי התורה שייך לחבירו הווי גזל ועובר בלא תגזול. ואנחנו רואים שבעוונותינו הרבים אפילו הלומדים וכמעט גם היראים, אינם נזהרים כראוי בלא תעשה הלזו".

קטעים כגון אלה מופיעים במקומות רבים בכתביו של ר' ישראל מסאלאנט. מטרתו היתה לתקן את מידותיהם של בני-דורו ולהניע אותם שיקפידו הקפדת יתר במצוות שבין אדם לחבירו. נשאלת השאלה: מה הציע ר' ישראל לתיקון המצב. ומה הם האמצעים החינוכיים אותם יש לדעתו לנקוט כדי להגביר את רגישותו של האדם היהודי לגבי דרישות היושר והמוסר בחיי יום-יום?

הצעד הראשון במשנתו המוסרית הוא ראציונאלי בהחלט ומקובל על מחנכי כל הדורות כאמצעי יעיל להגשמת מטרה זו: אם רוצים להגביר את עירנותו ורגישותו של התלמיד לערכי מוסר ויושר, יש לחנכו על חומר לימודי התואם הגשמת מטרה זו. בשפתנו אנו היינו אומרים שהצעתו של ר' ישראל מסאלאנט התכוונה לשנות את "תוכנית הלימודים" המקובלת בישיבות. יש להעדיף מסכתות תלמודיות העוסקות בענייני ממון ויחסים אנוש בכלל על אלו הדנות בענייני איסור והיתר; יתר על כן, מלבד הגמרא על מפרשיה יש ללמוד גם "חושן משפט" הדין בעניינים שבין אדם לחבירו, הלכות גניבה, גזילה, גניבת הדעת וכו'. היות ולימוד זה היה בבחינת לימוד מחייב לכל אחד מהלומדים שהזדהו עם הדרישות של ה"חושן משפט" ושאפו להגשימן, אין ספק שהוא עשוי להשפיע השפעה חיובית ולתרום

אתר דעת - מכללת הרצוג

להגשמת המטרה אותה הציב לפניו ר' ישראל מסאלאנט: «ידועה ההשקפה הסוקראטית שהידע של מידות טובות כשל-עצמו מגביר את רגישותו המוסרית של האדם; על אחת כמה וכמה שדבר זה נכון כאשר קיימת הזדהות מוחלטת של הלומד עם התכנים הלימודיים בהם הוא עוסק».

יחד עם לימוד מוגבר במסכת היחסים שבין אדם לחבירו בהלכה דרש ר' ישראל מסאלאנט שכל לומד תורה ייחד כחצי שעה או שעה ליום ללימוד כתבי המוסר הקלאסיים, כגון "שערי תשובה" לר' יונה מגירונדי, "חובות הלבבות" לרבינו בחיי אבן פקודא ו"מסילת ישרים" לרבי משה חיים לוצאטו. בדרישה זו היה משום חידוש, לפי שהיא סטתה מן המסגרת הצרה של לימוד התלמוד בלבד; ועלידי זה נכנס בכתלי הישיבות לימוד נוסף אשר העשיר וגיוון את תחומי התעסקותם של התלמידים. חשובה עוד יותר העובדה כי לימוד המוסר תרם לא רק להגברת הרגישות לערכים מוסריים ולטיפול מידות אופי תרומיות, אלא עזר לפתח מנטאליות המאופיינת על-ידי תשומת לב מיוחדת למניעים נפשיים ולכוחות הנפש של האדם ותשוקותיו. נימה זו של תשומת לב לפנומן הנפשי מבצבצת בכתביו של ר' ישראל מסאלאנט והיא אשר נתנה את אותותיה בתלמידיו אשר ניסו להגשים את תורתו.

מעניינת בהקשר זה הערה אוטוביוגרפית המופיעה ב"אגרת המוסר". בימי נעוריו, "בהיותו בחור ישיבה, בא ר' ישראל לכלל הכרה שאין טעם בלימוד הגמרא בדרך הפלפול, ושאל "להפנות את המבט אך ורק אל האמת"; ולכן החליט ללמוד בהבנה פשוטה ולהתרכז רק בפשט של הטקסט. ברם, עד מהרה נוכח שקשה לו להתגבר על יצרו אשר דחפו לחדש "חידושים", להפעיל את מלוא כוח שכלו בעת הלימוד ולבנות עולמות מסיבי לסוגיות התלמודיות

אתר דעת - מכללת הרצוג

בהן עסק; בסופו של דבר שוכנע כי מוטב שירשה לעצמו לעסוק בפלפול "כי התשוקה להראות כוח שכלי פרצה גבול האמת ותתעה את שכלי להטות האמת אל חפצי... אז אמרתי טוב טוב לי להתיר לי באין חשש ויראה להשתמש בפלפולים (כאשר התירו חז"ל לחידודא) למען יהיה שכלי חופשי משבי היצר; הערה זו מעניינת בהיותה משקפת אותה נימה חדשה האופיינית למחשבתו של ר' ישראל מסאלאנט עליה דיברנו, הוזה אומר השאיפה להתבוננות האדם במעשיו ותשומת לב מיוחדת למידותיו ולמאוויו, ומכאן הרצון להתחשב בקיום היצר ולפייסו באופן תמים כדי למונע תגובות נפשיות בלתי רצויות.

כתביו של ר' ישראל מסאלאנט מעידים על הנסיון לחדור לעומקי תודעתו של האדם ולעמוד על טיבם של כוחות הנפש הטבועים בה. במאמר בענין "חיזוק לומדי תורה" וכן במקומות אחרים מוצאים אנו נסיון לניתוח כוחות הנפש; ר' ישראל מסאלאנט מבדיל בין שני סוגים של כוחות הנפש — אלה אשר אותם הוא מכנה "חיצוניים" או "ברורים", ואלה שהינם "פנימיים" או "כהים". (איננו יודע באיזו מידה היה בקיא בספרות הפסיכולוגית של זמנו; המעיין בכתביו מקבל את הרושם שהיה מצוי במידה מסוימת אצל הספרות הפסיכולוגית הגרמנית בת-זמנו).

אכן, מה הכוחות הברורים ומה הם הכוחות הכהים עליהם מדבר ר' ישראל מסאלאנט? את הכוחות הברורים הוא מזהה עם-מניע מעשינו והתנהגותנו הנמצאים "באופן ברור" מעל לסף ההכרה. את מהות הכוחות הכהים הוא מדגים בשתי דוגמאות מאלפות:

א. "למשל כאשר נתחיל ללמוד אל"ף בי"ת או שפה אחת אשר לא נדע, כמה תכבד עלינו עד אשר נדע האותיות, ואחרי זה לחברם. עם תנועות לתיבה, ולצרף כל התיבות

אתר דעת - מכללת הרצוג

למשפט: שלם, אמנם אחר כך, כאשר הורגלנו בהשפה, בהחיצוניות, אז נוכל כמעט כהרף עין לראות ולהבין משפטים רבים כאחד וכלי-החיבור מוצאים מעצמם הדברים כרגע למענהו, מבלי שידע האדם איככה נעשו, כי יתהוו בהאדם בפנימיותו התקשרות ממשפטים רבים, ויוצאים כרגע מבלי אשר ידע האדם בעצמו אמנם המה "האדם במצב כזה ורק על ידי התעוררות קלה מהאדם יצאו ויתראו לפנינו ברורים ונכוחים. כן במידות האדם, בהכוחות הפור-עלים עליו: ישנם גם כן שניים, חיצוניות ופנימיות, כחות וברורות".

ב. הדוגמא השנייה מתבססת על הפסוק בפרשת "וירא" המתאר את עקדתו של יצחק, שם נאמר: "וישם אותו על המזבח". ולפסוק זה מוסיף המדרש: "היו דמעות מנשרות ונופלות מעיני אברהם עד שהיתה קומתו משוטטת בדמעות, ושם איתא: "הקב"ה רואה את האב מעקיד בכל לבו". ולכאורה המאמרים סותרים זה את זה, כי אחר-אשר היה מעקיד בכל לב, איך יוכל להיות כי יזלו כל כך דמעות מעיניו; אמנם לפי דברינו צדקו יחדיו, כי א"מ שאמר הילקוט מעקיד בכל לב, זהו בכוחותיו החיצוניים, אשר היו באברהם במדריגה היותר נעלה להתגבר על הפנימיים במעשה; אבל הדמעות היו נושרות מהכוחות הפנימיים אשר פעולתו יותר חזקה בכלל תכונת האדם, ומזה נראה בעליל כי גם באברהם אבינו, אשר מי לנו גדול ביראתו וצדקותו, על כל זאת פעלו הכוחות הפנימיים עליו פעולה עזה, להוריד דמעות אף כי המעשה היה בשלימות גדולה ועשה בלב שלם, גם בשמחה, כמבואר במדרש".

בשתי דוגמאות אלה מתברר כי בדברו על "כוחות כהים" כוונתו ל"בלתי-מודע" או למה שמכנים הפסיכולוגים תת-הכרה; כי הן התהליכים האסוציאטיביים המובאים

אתר דעת - מכללת הרצוג

בדוגמא הראשונה — בתיאורו של תהליך לימוד הקריאה — והן האינסטינקט האבהי אליו הוא מתייחס בדוגמא השנייה בדברו על עקידת יצחק — מקורם בתת-הכרתו של האדם. האינסטינקט האבהי הוא כה חזק, שהוא מתגבר על כל אינסטינקט אחר, אפילו על רגש הפחד, כי הוא פועל באופן ישיר לטובת קיום המין האנושי, בעוד שיתר האינסטינקטים פועלים רק לטובת קיום הפרט, אשר הטבע דואג להם פחות.

נשאלת איפוא השאלה: איך חודר לימוד המוסר, לפי דעתו של ר' ישראל מסאלאנט, עד לעמקי הנפש הבלתי מודעת והתת-הכרתית?

חידושו העיקרי של ר' ישראל מסאלאנט בתיאור את התהליך הפסיכולוגי שבלימוד המוסר הוא בזה, שהוא דורש הפעלת הרצון והכוחות הרגשיים בהתבוננותו של האדם באידיאל המוסרי הגלום בכתבי הקודש, במאמרי חז"ל ובמוסר החכמים. לדבריו, יש צורך בלימוד המוסר "בשפתיים דולקות", "בהסתערות הנפש" וב"התפעלות עצומה". בדרוש ט' הוא נותן תיאור מעניין של כוחות השכל מחד גיסא, ושל כוחות הרגש וההתפעלות מאידך גיסא: "השכל, זה כוחו ומעלתו להתפשט על כל גדותיו להתהלך ברחבה, לחפש ולבקר על כל צדי צדדים. לא כן ההתפעלות, זה דרכה לקבץ כל כוחות נפשו, אל הדבר אשר עליו יורה זיקי התפעלות, עד אשר כמעט כל יתר כוחות נפשו שכוחים וניכבים לשעתו, לפי ערך חוזק ההתפעלות".

תיאור זה מעניין ביותר; הוא מסביר באופן ברור למדי את התהליך הנפשי של ההתבוננות הדתית; אותו ריכוז עצום של כל הכוחות הנפשיים בדימוי אחד, פסוק אחד או אפילו מלה אחת, תוך כדי התעלמות מוחלטת מכל עניין שהוא, כולל האני עצמו.

אתר דעת - מכללת הרצוג

לזאת מתכוון ר' ישראל מסאלאנט בדברו על קיבוץ כל כוחות הנפש "אל הדבר עליו יורה זיקי ההתפעלות". אותו היכזו עצום "עד אשר כל יתר כוחות נפשו שכוחים וניכבים", מתאפשר לדעתו של ר' ישראל על ידי לימוד והתפעלות ממאמרי חז"ל ודברי מוסר של חכמים המדברים על הכשרת המידות וחיי נצח, "לחזור עליהם כמה וכמה פעמים, עד אשר יתפעל וירגיש בנפשו חסרונו". התוצאה הנובעת מנסיונות חוזרים ונשנים כגון אלה, היא מה שר' ישראל מכנה בשם "תיקון המידות".

כדאי גם להזכיר כי ר' ישראל מבחין בין כיבוש יצר הרע לבין תיקונו, דהיינו הפיכת הרע לטוב. הוא מדגיש כי ההפיכה עדיפה על הכיבוש, משום ש"אי אפשר תמיד להגיע למידת הגבורה של הכיבוש אשר קשה לסבול אותו". ומשום ש"המידות הכבושות יכולות להטיל ארס בכוח השכל". הארס שהכיבוש מטיל בכוחות הנפשיים של האדם מזכיר את התוצאות השליליות שב"דחיקת" (Verdraengung) התשוקות. גם בזאת ניכרת הקבלה ברורה להשקפה הפסיכואנאליטית של זמננו.

"תיקון המידות" הבא כתוצאה מתרגילי ההתבוננות שהזכרנו לעיל, איננו פרי הבא לאלתר ואף לא לאחר נסיון חד פעמי; אלא דרוש שהאדם יכשיר את לבו על ידי לימוד התורה ושאיפה ממושכת לתיקון מידותיו וכיבוש יצרו. על כן מעודד ר' ישראל את תלמידיו וקורא להם שלא להתייאש בראותם כי הנסיונות הראשונים אינם נושאים פרי: "אל יפול לבו בראותו כי לא נשאר שום רושם בלבבו, וידע נאמנה, כי התפעלותו לא עלתה בתוהו, רק הניחה ברכה בלתי נרגשת לחושי בשר, עד אשר ירבו ואז יכו שורש להוציא פרי צדק. וכאשר רסיסי מים, אם ירדו טיף טיף על האבן ימים ושנים הרבה, ישחקוה, אם שבטיפה

אתר דעת - מכללת הרצוג

הראשונה לא היה נראה ונרגש, כן מאמרי חז"ל על לב האבן, יהפוך בס' למרבה, ויפלו לבבו.

ההשפעה הפסיכולוגית שבהישנות קריאת פסוקי תהילים ומאמרי חז"ל, אחרי תהליך ממושך של התבוננות וריכוז הנפש, משתקפת גם בנוסף תפילת נעילה ביום כיפור, המסתיימת בקריאת ה"שמות" שבע פעמים; או בקריאת י"ג מידות שלוש פעמים, בתפילת החגים. החידוש שבשיטת ר' ישראל מסאלאנט הוא בכך שהוא מציע "תרגול הנפש" spiritual exercises כגון למטרות מוסריות, לתיקון האופי והמידות. תרגול מסוג זה משאיר את הישומו בכוחות הכהים בתת-הכרתו של האדם, אשר ברצונו להפעילם.

בחיבורו של שמואל רוזנפלד על ר' ישראל מסאלאנט (הוצאת "תושיה", וורשא) כלול קטע על לימוד המוסר ב"בתי המוסר" שנוסדו בהשפעתו של ר' ישראל מסאלאנט, וזה לשונו:

"הזקן, או הגדול שבחבורה קורא בקול איזה פסוק או מאמר הנוגע עד הנפש ומביא את השומעים לידי התפשטות הגשמיים והתלהבות עוד ביתר שאת, מטיל עליהם אימת הדין עוד ביתר תוקף — בהיות הדברים יוצאים מפי איש מהימן. ונקל היה למצוא פסוקים או מאמרים כאלה. על ה"רוב היו משתמשים בפסוקים או מאמרים מעין אלה: 'בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך לא יחסר'; 'שוב יום אחד לפני מיתתך'; 'דע מאין באת וכו'; 'והסירותי לב אבן וגו'; 'השיבנו ה' אליך ונשובה' וכיוצא באלה.

הגדול שבחבורה היה מקריא לפני בעלי המוסר פסוק אחד או מאמר אחד והשומעים, הכואבים והמפחדים, היו עונים אחריו כולם פה אחד בקול קורע לבבות, בבכיות ויללות והיו משננים אותו המאמר או הפסוק בהתלהבות

אתר דעת - מכללת הרצוג

עצומה כל כך, עד שאפסו כוחותיהם. אז הקריא הקורא פסוק שני או מאמר אחר, ושוב יענו השומעים. בקול בוכים, ואחרי הפסוק השני יבוא השלישי והרביעי וכה ימשך הדבר שעות שלמות בלי הרף. על הרוב היו מסיימים את סדר העבודה הזאת בקריאת: 'אנא ד' הושיעה נא', והיו מתפילים מעריב באימה ורתת. כאשר יתפללו בערב יום הכיפורים.

תיאור זה אינו מהווה אינטרפרטציה נאמנה של דרכו של ר' ישראל בלימוד המוסר. שמואל רוזנפלד מתעלם מן השינויים שחלו בתפיסת לימוד המוסר עם העברת תורתו של ר' ישראל לתוכנית הלימודים הנהוגה בישיבות. תיאורו של רוזנפלד הולם את המוסר הנובהרדוקאי, אשר לדעתו של גדליהו אלון אפשר לכנותו "מוסר האכסטאזיס". מוסר הפרישות, הקיניקאי — משמעו התרחקות גמורה מזיקה לעולם ולחברה ופריקות עולם של נימוסין ומצוות דרך ארץ הנהוגות בין הבריות.

כן אין לקבל את דעתו של הרב כץ, המתאר את שיטתו של ר' ישראל מסאלאנט כגובלת ב"אוטוסוגסטיה" הבנויה על שיטתו של החוקר הצרפתי אמיל קואה (1867—1926); כי לאוטוסוגסטיה אין כל יסוד דתי והיא מצטיינת באמונה באפשרות של השפעה פסיכולוגית מיכאניסטית, שאין לה ולא כלום עם שיטתו של ר' ישראל מסאלאנט. על אחת כמה וכמה רחוקה שיטתו של ר' ישראל מנסינות האינדוקטריי נאציה המתוארת באותן אוטופיות שליליות, אשר צמחו בזמננו והנהוגות הלכה למעשה בארצות טוטאליטאריות. העיקר בשיטות אלו הוא הנסיון להחדיר לנפש האדם תכנים זרים לו על ידי ניצולם של מצבים נפשיים בהם אין האדם מוגן בדרך כלל על ידי חוש ביקורתי וכוחות שכליים ערים. נוסף על כך, בשיטה המוצעת על ידי ר' ישראל קיים

אתר דעת - מכללת הרצוג

זיהוי מוחלט של האדם עם האידיאל המוסרי הגלום בפסוק או במאמר אשר אליו הוא מתבונן, והמטרה היא רק לעורר את הנפש ולעזור לאידיאל זה לחדור לעמקי נפשו.

בדברנו על שיטתו של ר' ישראל מסאלאנט בלימוד המוסר, הזכרנו את תרגילי ההתבוננות הנהוגים אצל חוגים ומחנכים של דתות אחרות. אין בכוונתנו לומר שר' ישראל הושפע משיטות החינוך הדתי והמוסרי הנהוגות אצל אומות העולם, כי אין אף שמץ של ספק שתורתו של ר' ישראל שאובה כולה ממקורות היהדות ומהכרתו האישית והאינסטינקטיבית את החוויה הדתית, המשפיעה על מוסריותו של האדם. ובכל זאת, ההקבלות שהצבענו עליהן מאלפות, הן מראות עד כמה היתה הכרתו אותנטית ועד כמה חדרה לעומקו של הפינומן הדתי; כי החוויה הדתית יסודה בשרשי נפש האדם באשר הוא אדם, ולכן אי אפשר לה להיות מנת חלקם של בני העם היהודי בלבד. אמנם קיים שוני בין שיטתו של ר' ישראל לבין השיטות של הוגים בני דתות אחרות, אך אין שוני זה בעל חשיבות כה יסודית. המיסטיקאים בין אומות העולם הכירו בקונטמפלציה הדתית המתגשמת ביחידות בלבד, בעוד שאצל ר' ישראל מסאלאנט הגשמתה היא בציבור, בנוכחות כל הלומדים ב"בית המוסר". ייתכן מאוד כי וואריאציה זאת בתרגילי הריכוז הדתי מקורה במקומו של הציבור בתפיסת היהדות, בחשיבות שהיא מייחסת לחיים הדתיים והרוחניים של העדה בייחסה לכל פרט ופרט. ביהדות, הקהילה היא "קדושה" והפרט שואב את קדושתו מן העדה: כוחותיו הנפשיים של היחיד מוגבלים והוא נזקק לעידוד, תמיכה וסיוע רוחני רב מטעם הציבור. לכן גם תפילת היחיד כוחה והשפעתה מוגבלים, כי ברוב עם הדרת מלך. אפשר להניח, כי תפיסה זו של מקומו של היחיד בחיים הדתיים השפיעה

אתר דעת - מכללת הרצוג

על ר' ישראל והולידה את לעיון הקונטמפלציה הדתית בצוותא, כפי שהזכרנו לעיל.

"השפעת אישיותו של ר' ישראל מסאלאנט על הישיבות בארץ גדולה ואינה ניתנת למיצוי בציון העובדה שלימוד המור סר קנה לו שביתה בהן; ברם, עובדה זו כשלעצמה היא בעלת חשיבות. העיון בספרות המוסר תורם להרחבת האופקים הרוחניים וגואל את הישיבות מהחד-צדדיות שבעיסוק בתלמוד בלבד. מהעיון בספרות המוסר עד לקריאה בספרות העיונית בדרך כלל — חסידות, פילוסופיה, מיסטיקה — אין הדרך רחוקה. האוירה השוררת בישיבות בארץ רחוקה עדיין מהתגשמות חזונו של הרב קוק ז"ל אשר שאף להכללת כל מקצועות היהדות בתחום הלימודי בהן. על כן יש לראות בתוספת של לימוד מוסר — לפי הצעתו של ר' ישראל מסאלאנט — צעד ראשון להרחבת החינוך הישיבתי — הרחבה שהינה הכרח לטיפול דור חדש של לומדי תורה העשויים לתפוס מקום בחיי הרוח של הארץ.

תרומתו החיובית השנייה של ר' ישראל מסאלאנט לחינוך הדתי היא הדגשת האינטרוספקציה — אותה הפניית המבט פנימה ואותה יראת כבוד לפנומן הנפשי ולבריאות הנפש, אשר על אודותיהם דיברנו. הרבה נכתב בזמנו בספרות הסוציולוגית על הבעיה המתעוררת כתוצאה מן העובדה שבחברה הטכנולוגית הולך וגדל זמנו החופשי של האדם המודרני, אשר איננו יודע כיצד יבלה אותו. (אופיינית העובדה שצעירים רבים מפעילים טרנזיסטורים אפילו בצאתם מן הבית ובלכתם ברחובות העיר, וזאת כדי להימלט מבדידותם).

והתרומה השלישית: כולנו זקוקים לאותה הפניה של תשומת הלב לאספקטים המוסריים של היהדות, כדי שנרגיש בכל המוסדות הדתיים ובכל מקום בו מופיע היהודי

אתר דעת - מכללת הרצוג

הדתי את האתוס של היהדות המתבטא בין היתר בהליכות
נועם, סבר פנים לזולת והיכולת להקשיב ולהבין גם
השקפות תמוגדות. לאלו של היהדות הדתית. במובן זה
טרם התחלנו להיות מתלמידיו של ר' ישראל מסאלאנט,
ודבקיו של א' א' אורבך בכנס זה יוכיחו.